

A tatárjárás egyik híres vezére, Dzsebe uralkodói parancsra cserélt nevet. Korábbi nevét (Dzsirkoadai „hatodik, hatos”) harci érdemeinek elismeréseként cserélték fel a kitüntető Dzsebe „nyílhegy” névre (C. TAFRADŽIJSKA, *Motivy vybora ličnyh imen drevnih mongolov*, *Godišnik na Sofijskija Universitet. Fakultet po Zapadni Filologii*. LXVIII [1974.], 291).

A rangemelkedés, trónralépés esetenként névcserével járt együtt. Ennek közmert példaként Temüdzsint említhetnénk, aki Dzsingisz kán néven lett világhódító uralkodóvá (LIGETI L., *Dzsingisz khán neve*. NyK. XLVIII [1933.], 338–41).

Késői fejlemény, s más vallásoknál is megtalálható, hogy a szerzetesek a felszentelés után új, vallási tartalmú nevet vesznek fel. A mongol lamaista szerzetesek az ubasi fogadalommal egyidőben nevet változtattak (VREELAND i. m. 109). A szerzés leírását A. M. Pozdneev közli (POZDNEEV i. m. 128).

A XIX–XX. század fordulóján, új otthonába érkezvén a kalmük menyasszony új nevet is kapott (DARBAKOVA i. m. 240; ÊRDNIEV i. m. 199).

3. Névtabu. A név kiejtése tilos halálozás esetén (XIII. század: BARTHOLD i. m. 206), így az ősök neve is tabu (kalmük: ÊRDNIEV i. m. 268–9). A gyermekek számára tabu a szülők, idősebb rokonok neve (halha: N. ŽAMBALSŪRĒN, *Mongol hêlnij nerzûjn asuudald*. Š. U. A. mēdêê. 1970. No. 4. 18; C. ÔLZIJHUTAG, *Mongol hêlnij ũgsijn sangijn sudlal*. Ulaanbaatar, 1979., 44; belső-mongol: G. MONTELL, *Mongol pusztákon keresztül*. Budapest, 1945., 44; dahúr: U. ONON, *My Childhood in Mongolia*. London, 1972., 46; VREELAND i. m. 253; csahar: VREELAND i. m. 173), sőt, a házastársak sem szólítják egymást néven (Kul’tura i byt kalmykov. Élista, 1977. 73–4; VREELAND i. m. 253). Az ifjú asszony számára tabu a férj idősebb rokonainak neve (halha: ŽAMBALSŪRĒN i. m. 18; burját: BASAEVA i. m. 55; kalmük: DARBAKOVA i. m. 240–1; ÊRDNIEV i. m. 200; MONRAEV i. m. 65–6; ordoszi: A. MOSTAERT, *Matériaux ethnographiques relatifs aux Mongols Ordos*. CAJ. II [1957.], 258), valamint az azokkal azonos közszavak használata. A címek és rangok személynév helyettesítő használatát szintén sámánhitű tabura vezetik vissza (N. L. ŽUKOVSKAJA, *K voprosu o sootnošenii social’nogo titula i ličnogo imeni u mongolov*. *Ličnye imena v prošlom, nastojaščem, buduščem*. Moskva, 1970., 231; N. L. ŽUKOVSKAJA, *Zametki o mongol’skoj antroponimii*. *Onomastika Vostoka*. Moskva, 1980., 10).

VINKOVICS JUDIT

A mordvin helynévtípusok

Előadásomban a mordvin helynevek legfontosabb típusait elsősorban alaktanilag, ezen belül pedig mindenekelőtt etimológiai, jelentéstani és szerkezeti szempontból csoportosítom. Az idő szűkre szabott volta miatt általában csak a legszükségesebbnek látszó elemeket, közülük is szinte kizárólag csupán a mordvin település-

és településrészneveket, valamint bizonyos mértékben a vízrajzi neveket és a térszínformaneveket kívánom tipizálni.¹

1. Az alapalakjukban szereplő (képző nélküli) helynevek a mordvinban viszonylag ritkák, bár számuk az utóbbi időben némileg emelkedő tendenciát mutat. E földrajzi nevek úgyszólván kivétel nélkül köznevekre vezethetők vissza, etimológiájukat tekintve ősi mordvin szavakra, valamint tatár és orosz eredetű szóelemekre. Pl.: *Čapamo* (md. *čapamo* 'savanyú'²), *Kurgan* (md. *kurgan* 'domb, halom' < tat. *kurġan* 'erőd, vár'), *Izvešť* (md. *izvešť* 'mész' < or. *izvest'* 'ua.') stb. Az orosz gyökerű helynevek között olykor többes számú névalakok is előfordulnak; pl.: *Bugri* (md. *bugor* 'domb, halom' < or. *bugor* 'ua.'). Az e nevek alapjául szolgáló köznév jelentéstartalmát tekintve — a példákban is láthatóan — lehet a talaj természetére, illetőleg a domborzatra utaló terminus, állatnév, valamint növény- és növényzeti név stb.³

2. A képzős mordvin helynevek különösen a települések orosz alakulásmódú hivatalos elnevezéseiben igen gyakoriak, a helyettük rendszerint használt mordvin népi elnevezés ezzel szemben általában az összetett nevek típusába tartozik (ez utóbbi csoportról a 3. pontban esik szó). Pl.: *Ardatovo* ~ N. *Ordańbuje* (< *Ordatka* szn.), *Mařeševo* ~ N. *Mařež veľe* (< *Mařeš* szn.; *veľe* 'falu') stb. Ezek a helynevek köznevekből és tulajdonnevekből egyaránt keletkezhetnek. A köznévi eredetű ősi mordvin településnevek leggyakrabban víznevekre, növénynevekre, határ-résznevekre, foglalkozásnevekre stb. mehetnek vissza. Példák: *Łepevo* (md. *łepe* 'égerfa'), *Pičevka* (md. *piče* 'erdeifenyő'); *Bajevo* (vö. tat. *bay* 'úr'), *Sabančejovo* (vö. tat. *sabancı* 'földműves'); stb. A tulajdonnévi eredetű mordvin helynevek közül a korábbiak igen régi, kereszténység előtti mordvin személynévekből (példákat rögtön említeni fogok), a későbbi keletkezésűek pedig tatár fejedelmek neveiből (pl. *Šugurovo* hn. < tat. *Šurġar* mirza neve, *Urusovo* < tat. *Urıs*), ill. orosz személynévekből, részben ragadványnevekből (vö. *Alěksandrija*, *Jazıkovovo*, *Nadeždinka*, *Varvarovka* stb.) származnak. — Szerkezetüket tekintve a képzős helynevek természetesen két (tő- és képző-) morfémából állnak. Igen érdekes, speciális szerkezeti típust alkotnak a régi személynévekre visszavezethető mordvin helynevek: bennük — a tő- és a képzőmorféma között — ősi tulajdonnévre utaló, ma már el-

¹ Legfontosabb forrásaim jegyzéke: D. V. CIGANKIN, *Iz nabljugenij nad sztrukturnimi oszoben-nosztyami toponimov na tyerritorii Mordovszkoj ASZSZR. Voproszi mordovszkogo jazikoznanyija*. Trudi, vipuszk XXXVI. Szaranszk, 1969. 174–91; Uő., *Toponymiceszkaja szisztyema mordovszkih jazikov*. In: *Lekszikologija szovremennih mordovszkih jazikov*. Szerk. D. V. CIGANKIN. Szaranszk, 1983. 161–73; M. V. IMJAREKOVA, *Szlovoobrazovanyie mikrotoponyimov szela Lepcsenka Mordovszkoj ASZSZR. Onomasztyika Povolzsja 4*. Szaranszk, 1976. 263–5; SZ. I. LIPATOV, *Iz toponimii Kobilkinszkogo i Krasznoszlobogszkogo rajonov Mordovszkoj ASZSZR. Onomasztyika Povolzsja 4*. Szaranszk, 1976. 196–200.

² Az itt és a következőkben példaként álló köznévi adatok rendszerint az erza és a moksa irodalmi nyelvből valók. Dolgozatomban nem jelzem, hogy az adott szó mindkét mordvin dialektusban megvan-e, s ha csak az egyikben, akkor melyikben. A cirillbetűs név- és szóanyagot translitterálva, a lehetőség szerint általában fonematikusan közlöm.

³ Érdekes története van például a *Mokša* helynévnek: ebben az esetben a Moksa folyó ősi neve előbb egy mordvin népcsoport nevévé vált, majd pedig e népcsoportnév településnévvé.

homályosult képzőelem (leíró szempontból infixum) mutatható ki. Példák: *-aj-* (pl. *Kuzajkino*), *-ás-* (*Poľásovo* < *Polász*), *-dēj-* (*Ličadejevo*), *-k-* (*Alėksovo*), *-mas-* (*Atėmasovo*), *-nza-* (*Promzino* < *Paronza*), *-š-* (*Sjřésevo*), *-š-* (*Ařáševo*), *-t-* (*Melsetevo*), *-vat-* (*Řezovatovo*). Ezek a tulajdonnevek pedig szemléltetést legtöbbször eredeti mordvin köznevekből alakultak; vö. az említett esetekben pl.: *alā* 'báty', *afa* '(nagy)-apó', *paro* 'jó', *sjře* 'öreg', továbbá feltehetőleg *pařa* 'nővér' stb. A tő- és (egyszerű) képzőmorfémára szegmentálható mordvin helynevek közül a nevek egyik csoportjában régi mordvin képzőelemeket, a másikban orosz eredetű képzőket fedezhetünk fel. Az ősi mordvin képzők közül többek közt a következőket: *-ks* (pl. *Alėks*, hivatalos nevén *Alėksovo*), *-kš* (*Pofakš*, hiv. *Pofaški*), *-la* (*Tumala*; vö. md. *tumo* 'tölgy'), *-řa* (*Vežedřa*, hiv. *Vjazovka*), *-š* (*Kargaš*, hiv. *Kargašino*; vö. md. *kargo* 'daru'), *-u* (*Žuku*, hiv. *Žukovka*), *-v* (*Žarov*, hiv. *Žuravkino*). Ide, a képzős helynévtípusba sorolhatjuk – s nem az összetett helynevek összetételi utótagjai közé – a gyűjtőnevek képzésére szolgáló md. *-pulo*, *-pula* partikulát is; vö. pl.: *Kuzbula* (tkp. 'fenyves'; md. *kuz* 'lucfenyő'). A leggyakoribb oroszból származó képzőelemek az *-ino*, az *-ovo*, *-jevo*, valamint a *-sk*, *-skij*, *-skoje* (olykor *-ck*, *-ckij*, *-ckoje*); pl.: *Alėšino* (or. *Aleksej* szn.), *Berozovo* (or. *berěza* 'nyírfa'), *Saransk* (md. *Saranka* folyónév; vö. FNEsz. 596), *Trojick* (or. *troica* 'pünkösöd; szentháromság'), *Romanovskij* (or. *Romanov* családnév), *Trojickij*, *Soldatskoje* (or. *soldat* 'katona'), *(Novo)trojickoje* stb. E jövevényképzők között viszonylag sűrűn fordul még elő: *-je* (pl. *Zalėše*; vö. or. N. *zales'e* 'erdőn túli terület'); *-ka*, *-ki* (pl. *Sadovka*, *Gorki*; vö. or. *sadovij* 'kerti', *gorka* 'domb') és *-nka*, *-nki* (pl. *Pesčanka*, *Dubjonki*; vö. or. *peščanyj* 'homokos', *dub* 'tölgyfa'); *-kino* (pl. *Žuravkino*; vö. or. *žuravl'* 'daru'); *-nij*, *-noj*, *-noje*, *-ńij* (pl. *Zalėsnij*, *Lesnoj*, *Bezvodnoje*, *Dalnij*; vö. or. *za* 'mögött[i]' *lesnoj* 'erdő, erdei', *bez* 'nélkül[i]', *vodnyj* 'víz-, vízi', *dal'ńij* 'távoli'). A felsorolt példák között szerepel a három morfémából álló, praefixumot is tartalmazó *Bezvodnoje*, valamint a *Zalėše*, *Zalėsnij*; az ilyen szerkezetű helynevek a településnek a természeti környezetben való elhelyezkedését jelölik. Az oroszból magyarázható nagyszámú képzőelem közül más település(rész)-nevekben előfordul az *-at*, *-ec*, *-ga*, *-iřa*, *-iře*, *-ma*, *-man*, *-řak*, *-řik*, *-ok*, *-pol'*, *-ša* (*-řa*), *-us* képző is.

3. Az összetett helynevek közé sorolandó összetételek és jelzős szerkezetek a finnugor gyökerű mordvin helynévrendszer legjellemzőbb és leggyakoribb csoportját alkotják. Ez a típus – joggal állapítja meg D. V. Cigankin, akinek 1969-ben közzétett tanulmánya alapvető forrásom volt – több információt nyújt az adott név természetéről, jelentéséről, mint például az orosz topinímia toldalékos típusa. Az ilyen szerkezetű idegen eredetű helynevek száma igen csekély; vö. mégis a következő – szószerkezet értékű – összetételeket: *Krasnogoře* (tkp. 'vöröses hegy'; or. *krasnij* 'vörös' + *gora* 'hegy'), *Redkodubje* (tkp. 'ritkás tölgyes'; or. *redkij* 'ritka' + *dub* 'tölgyfa'). – Az összetett helynevek előtagja többször az objektum jellemző jegyét, a vidék sajátosságait stb. jelölő köznév (vö. pl. *Řerřej*; md. *řer* 'hegyfok' + *řej* 'folyó'); de néha lehet tulajdonnév is, s ebben az esetben birtokos jelzős szerkezet jelzője (pl. *Karpu viř* tkp. 'K. [= férfinév] erdeje'). A minőségjelzős szerkezetek előtagja leggyakrabban a megfelelő település méretére, térségi helyzetére, valamint lakosságának régi vagy új voltára, nemzetiségi összetételére utal, függetlenül attól, hogy a kérdéses helynév mordvin vagy pedig idegen (orosz) eredetű.

tű-e. Példák: *Pokš vel'e* (hiv. *Bol'soje Marésevo*; md. *pokš* 'nagy' + *vel'e* 'falu'), *Malaja Ivanovka* (or. *malyj* 'kicsi'); *Pakša Tavla* (hiv. *Napol'naja Tavla*; md. *pakša* 'mező'), *Nižnij Berki* (or. *nižnij* 'alsó'); *Sjře Šendaru* (hiv. *Staroje Šindrovo*; md. *sjře* 'régí'), *Novoje Šel'co* (or. *novoe sel'co* 'új falucska'); *Ruz Davidovo* (hiv. *Russkoje Davidovo*; md. *ruz* 'orosz'), *Mordovskije Pol'anki* (or. *mordovskij* 'mordvin'). Jócskán vannak a jelzett szó elhagyásával önállósult, főnevesült mordvin helynevek is; ezek voltaképpen e g y s z e r ű névelemekként értékelhetők, s legtöbbjük a képzős helynevek *-nij*, *-nij*, *-noj* toldalékú csoportjába tartozik (példákat már említettem). — Az összetett helynevek utótagja a mindig főnévi értékű földrajzi terminus. A leggyakoribb mordvin helynévi utótagok kivétel nélkül köznévi eredetűek, rendszerint csupán nem hivatalos helynevek alkotóelemei. Ilyenek: *vel'e* 'falu, település' (pl. *Värvel'*; md. *värü* 'fent [lévő]'), *buje*, *bije*, *bijo* 'nemzetség, törzs' (pl. *Tarazbuje*, hiv. *Tarasovo*; md. *Taras* szn.), *l'ej* 'folyó' (pl. *Ik'ej*; md. *ikel'e* 'elől [lévő]'); helynévi utótagként sűrűn előfordul még: *erke* 'tó', *kužo* 'tisztás', *pomra* 'liget, berek' stb. A köznévi eredetű utótagokkal alkotott összetételek, szerkezetek csak kivételesen használatosak hivatalos térképészeti elnevezésként, így pl.: *Od Moda* tkp. 'új föld'; md. *od* 'új' + *moda* 'föld') vagy *Piče Viř* (tkp. 'fenyőerdő'; md. *piče* 'erdeifenyő' + *viř* 'erdő'). — A legújabb kori erőteljes mordvin-orosz nyelvi kölcsönhatás következményeképpen az összetett helynevek között szép számban vannak olyanok, amelyeknek egyik köznévi eleme ősi mordvin lexéma, a másik pedig orosz kölcsönszó. A jelzős szerkezeteknek általában az első tagja jövevényelem; vö. pl.: *Malaja Varma* (tkp. 'kis szél'; or. *malyj* 'kicsi' + md. *varma* 'szél'), *Vol'naja Lašma* (tkp. 'szabad lapály'; or. *vol'nyj* 'szabad' + md. *lašma* 'völgy'); de vö.: *Mazilug* (tkp. 'szép mező'; md. *mazi* 'szép' + or. *lug* 'mező' [> md. *luga* 'ua.']). Az összetételeknek elő- és utótagja is lehet orosz jövevényszó; pl.: *Tarvas-Molot* (tkp. 'sarló-kalapács'; md. *tarvas* 'sarló' + or. *molot* 'kalapács' [vö. md. *molotka* 'ua.' < or. *molotok* 'ua.']), *Vodoľaj* (tkp. 'vízfolyó'; or. *voda* 'víz' + md. *l'aj* 'folyó').

Végezetül — összefoglalás helyett, de az említendő példákban a tárgyalt szerkezeti típusokra ismételten utalva — tekintsük még röviden át, hogy a mordvinság ősi és régi helyneveit a mordvinok mellett és között évszázadok óta élő orosz lakosság milyen eszközökkel próbálta magának „értelmesíteni”, azaz az orosz nyelvbe átplántálni és interpretálni. Az orosz ajkú népesség a mordvin összetett helynév komponenseit olykor megőrizte (pl. md. → or. *Inerka* < md. *irše* 'nagy' + *erke* 'tó'), de a mordvin név hangtestét — az alkotóelemek jelentését aligha ismerve — általában lerövidítette, egyszerűsítette (pl. md. → or. *Pišlja* < md. *pekše* 'hárs' + *l'aj* 'folyó'). Emellett a képzőtlen mordvin helyneveket a leggyakoribb orosz helynévképzőkkel (pl. md. → or. *Kuženka* < md. *kužo*, *kuža* 'tisztítás', md. → or. *Sakajevo* < md. *soka*- 'ás'), illetőleg — ritkábban — az orosz többesszám-jellel látták el (pl. md. → or. *Mary* < md. *mar* 'halom, domb'). A mordvinföldi orosz lakosság gyakorta élt továbbá a tükkörfordítás lehetőségével; pl.: or. *Novovyselki* < md. *Od vel'e* tkp. 'új település'. Végül van példa természetesen népetimológiára is: a md. → or. *Chudolejka* folyónév (lát-szólag 'rossz folyó'; vö. or. *chudo* 'rossz' + md. *l'ej* 'folyó' + md. *-ka* képző) valójában md. *Kudoľej*-re megy vissza, melynek jelentése voltaképpen 'házi [= ház melletti] folyó' (md. *kudo* 'ház').

Dolgozatom a mordvin kollégák révén az elmúlt évtizedekben megindult mord-

vin onomasztikai kutatások⁴ egy részterületének legfőbb eredményeit kísérelte meg összegezni.⁵

ZAICZ GÁBOR

D) Tulajdonnevek és nyelvtörténet

Az Érdy Kódex tulajdonneveinek tanulságaiból

Az Érdy Kódex magyar vonatkozású tulajdonneveinek egy csoportját, a földrajzi neveket 1974-ben megjelent tanulmányomban ismertettem (Földrajzi nevek az Érdy Kódexből. NéprNyelvtud. XVII–XVIII, 221–9). A kódex tulajdonneveinek további elemzése későbbi tanulmányok tárgya lesz. A szerteágazó témából e helyen csupán néhány kérdéskört kívánok vázolni.

A 16. sz. elejének beszélt nyelvét is tükröző Érdy Kódex kiapadhatatlan forrás a hang-, alak- és mondat történet, a jelentéstörténet, a stílustörténet számára; ugyanakkor gazdag tárháza az ókori és a középkori tulajdonneveknek is (l. DIENES, A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai. NytudÉrt. 104. sz. 277–87; Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kéziratai összehasonlításának tanulságaiból. MNy. LXXVII, 315–9; A Jordánszky Kódex eredetéről. MNy. LXXVIII, 440–53; A művészi prózai nyelv néhány sajátossága az Érdy Kódexben. Kézirat). – Ezek az adatok fontos bizonyítékai lehetnek többek között számos szóföldrajzi etimológia hitelességének. Ugyanakkor a kódex megbízhatóan mutatja több magyar földrajzi név és személynév korabeli hangalakját is. (Pl. *Géza*: Gyeyſſa, ejtsd: Gyejsa; *Gizella*: Keefſla, ejtsd: Késla; *Imre*: Imreh, Imröh. – Vö. KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa 36, 28, 80.) – Számos adat szemlélteti azt is, hogy a 16. sz. eleji nyelvhasználatban mely esetekben, illetőleg milyen gyakorisággal jelentette a népnév az országnevet is. Pl. *Franciában* = Franciaországba, -ban; *Magyarrá* = Magyarországra; *Magyari* = magyarországi.

A kódex tulajdonneveinek legnagyobb részét azonban, mint bizonyító adatokat, eddig még kézikönyveink sem hasznosították (FNESz.; TESz.). Ezek az adatok pedig gyakran összekötő láncszemet jelentenének az idézetek sorában olyan esetekben, amikor pl. a kézikönyvek a példákat csak az oklevelekből, illetőleg ezek után csak a 16. sz. végéről, esetleg a 17–18. sz.-ból hozzák. (Pl. Diósgyőr, Esztergom, Kalocsa, Kanizsa, Karintia, Kelenföld, Lád, Lapos, Mogyoród, Nyitra, Rákos, Sáros-

⁴Vö. A. P. FEOPTYISZTOV, Projekt programmi po izucsenyiju mordovszkoj onomasztyiki. Voproszi finno-ugorszkogo jazikoznanyija. Grammatyika i lekszikologija. Moskva, 1964. 213–9; I. SZ. BUZAKOV, [Mordovszkaja] Onomasztyika. In: Finno-ugro-vegyenyie v Mordovszkoj ASZSZR. Szerk. D. T. NAGYKIN. Szaranszk, 1970. 18–9; D. V. CIGANKIN–R. A. ALESKINA, Bibliografija po onomasztyike. Voproszi morfologii erzjanszkij i moksanszkij gyialektov. Szaranszk, 1977., 87–98. [Folytatása:] Finno-ugrisztyika. Mezvuzovszkij tyematicszkij szbornyik naucsnih trudov. Vipuszk 2. Szaranszk, 1979. 161–71; stb.

⁵Előadásom kéziratát kérésemre elolvasta Hajdú Mihály, S. Hámori Antónia és Keresztes László kollégám. Értékes névtani, grammatikai, ill. mordvinisztikai észrevételeikért ezúton is fogadják köszönetemet.